

ڈاکٹر کرامت علی مغل

لیکچرار، شعبہ پنجابی

گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

پنجابی افسانے دامنڈھ تے ارتقاء..... اک جہات

(1947ء - 2007ء)

Abstract:

In this article, history of Punjabi short story has been discussed. How and when writers began to write short story in Punjabi. How political and social factors affected the literature of the era is also the main feature of the article. Different aspects have been described necessarily that take part in the origin of Punjabi short story. The status of Punjabi short story at the time of creation of Pakistan has also been discussed.

پنجاب دا ناں جدوں وی لیا جاندا اے ایہدے نال کئی کہانیاں دارنگ وی سامنے آ جاندا اے۔ پنجاب دا سماج اہیہ سماج اے جتھے صدیاں توں کہانی موجود سی۔ کدھرے اوہ رگ وید دیاں کہانیاں دی صورت وچ رہی کدھرے جاتک کہانیاں دے طور اُپر سُنیدیاں رہیاں تے کدھرے قصیاں دے وچ موجود رہی۔ ”بات“ نوں پنجاب نے ای مڈھ دتا اے۔ اوس نوں کسے وی طرح جے پرکھیا جاوے تے اوہ علامتی انداز دی کہانی ای لگدی اے۔

مغرب توں افسانہ ہندستان اُپڑیا تاں سبھ توں پہلاں اس نوں بنگالی والیاں نے اپنایا تے منے پر منے افسانہ نگار سامنے آئے۔ اج وی بنگلا افسانہ دنیائے ادب وچ اپنی اک وکھری پہچان رکھدی اے۔ بنگلا زبان توں افسانہ اُردو ول سفر کر دیاں ہویاں پنجابی زبان تیکر اُپڑیا۔ پنجاب اُتے انگریزاں نے صحیح معنیاں وچ 1849 وچ قبضہ کیتا تے جدوں اوہناں اس دھرتی اُپر اپنا پورا قبضہ جما لیا تے ایس اُتے اپنا بھرپور اثر پیدا کرن واسطے انگریزاں ایہتھوں دی زبان سکھن نوں ترجیح دتی تاں جے ایہتھوں

دے وسنیکاں نوں مذہبی طور تے پرچار کیتا جاوے۔ ایہہ پرچار مسیحی مذہب دا پرچاری اوس ویلے تیکر پنجاب اندر پریس تے پرچار کاری دا وی مُڈھ رکھیا جا چکیا سی تے انگریزاں نے اپنے پرچار واسطے پنجابی وچ لکھوانا شروع کیتا تاں جے پنجاب دی لوکائی نوں اوس دی زبان وچ مخاطب کیتا جاوے اس واسطے کتاباں چھاپن دا وی آہر کیتا جاوے لگا جو یس کہ:-

”انگریزاں ولوں کتاباں چھاپن دا اکوڑا مقصد عیسائی دھرم دا پرچار سی۔ ایہہ گل وی ریکارڈ اُتے اے کہ سبھ توں پہلاں عیسائی مشنریاں نے اپنا دھرم کھلارن لئی پاک و ہند دیاں ہور زباناں دے نال نال پنجابی وچ وی کجھ قصے کہانیاں لکھن دی بنیاد پائی۔ ایس دوران گرکھی لپی وچ ٹائپ تیار ہو چکیا سی ایس لئی سکھاں نے دھارمک کہانیاں لکھنیاں چھوہ دتیاں۔“ (1)

جو یس کہ حنیف چودھری اپنے مضمون افسانہ وچ پنجابی کہانی دی ابتدا بارے ایوں لکھدے نیں:-

”برصغیر پاک و ہند میں پنجابی کہانی کی ابتدا اسوقت ہوئی جب عیسائی مشنریوں نے عیسائیت کی تبلیغ کے لیے چھاپے خانے قائم کیے۔ چھاپے خانے میں ابتدائی طور پر بائبل میں درج واقعات کو قصوں کی شکل میں چھاپا جانے لگا۔“ (2)

1849 وچ ای انگریز تے مشنریاں دیاں کئی تنظیمیں نوں وی پنجاب اندر تیز کر دتا جیہناں دا مقصد صرف پنجاب اندر مسیحیت دا پرچار کرنا سی اوہناں وچ ایہہ تنظیمیں ذکر جوگ نیں:

1-The Morrian 'The Church of Scotland'

2- Medical Mission

3- Christian Literary Society

4-Punjab Religious Book Society

5-The American Tract Society Ludhiana

ایہہ تنظیمیں ویکھدیاں ویکھدیاں پورے پنجاب وچ پسر گئیاں تے اپنا کم چھوہن لکیاں۔ انگریزاں نے سرکاری طور اُپر ایہناں نوں گرانٹ وی دیونا شروع کر دتی تاں جو پنجاب اندر مذہبی پرچار نوں اک کچی پیڑی روایت نال چلایا جاوے۔ ایہہ روایت بڑی مفید ثابت ہوئی۔ ایہناں تنظیمیں نے اپنا کم جاری رکھیا تے بہت جلد پورے پنجاب وچ مسیحی لوکاں دی تعداد وچ وی

اضافہ ہوندا گیا۔ لدھیانا دی تنظیم The American tract society نے اپنا لیتھو چھاپا خانہ لگا کے کتابوں وی چھاپنیاں شروع کر دتیاں سن۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر سوندر سنگھ اپل لکھدے نیں:-

”پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی نے 1877 وچ لدھیانا مشن پریس

توں ”بائبل دیاں کہانیاں“ دے ناں بیٹھاں کئی ”چوپترے“

چھپوائے۔ ہولی ہولی ایہہ چوپترے اتنے پروان ہوئے کہ ایہناں نوں

ساریاں عیسائی سنسٹھاواں نے چھپوانا شروع کر دتا۔“ (3)

بھائی ویر سنگھ نے 1872 وچ سبھ توں پہلاں مذہبی کہانیاں نوں رچیا تے ایس وچ مذہبی اصلاح تے پرچار نوں مکھ رکھیا گیا۔ ایہناں نے اکوای مقصد دے تحت کہانی لکھی کہ مذہب دا پرچار کیتا جاوے تے سماج نوں ٹھیک رنگ نال رنگیا جاوے۔ اس واسطے ایہناں مذہبی کہانیاں وچ اوہ ادبی رنگ موجود نہیں رہیا جو بعد وچ آون والے لکھاریاں نے ورتیا اے۔ سادھو سوندر سنگھ دیاں کہانیاں نوں وی Tract (مذہبی رسالہ) وانگوں چھپوایا گیا تے ”بائبل دیاں مورتاں اُتے کہانیاں“ وی چھاپے چڑھیاں جس بارے ڈاکٹر گرچرن سنگھ عرشی ایوں کہندے نیں:-

”اوس رچنا وچلیاں کہانیاں دی کل گنتی چار (سیلیاں دی کتھا) کرار داتن

تے ابراہام دی کتھا، پتل دے سب دی کتھا تے بلد دی کتھا اے۔“ (4)

جدوں عیسائیت دا پرچار ہو رہیا سی تاں دوجے مذہباں دے آگواں نے وی ایس گل دی گھاٹ نوں محسوس کیتا کہ ایہتوں دے وسنیک لوکاں دی بولی وچ مذہبی پرچار نوں اگانہہ چلایا جاوے تے 1873 وچ ”سنگھ سبھا“ بنائی گئی جس نے سبھ توں ودھ پنجابی ادب اُتے اپنا اثر چھڈیا۔ لالا بہاری لال نے پنجابی اندر نکلیاں نکلیاں ول موہ لین والیاں کہانیاں لکھیاں تے عام فہم بولی ورتی پر ایہہ صرف مذہبی رنگ نال پڑچیاں کہانیاں سن جیہناں دا اصل مقصد اخلاقی درس تے اصلاح ای سی۔ بھائی پریم سنگھ نے پرانیاں کہانیاں لے کے اوس نوں اپنے خاص اسلوب نال پیش کیتا اے۔ اوہناں نے ”بدھی بارودھ“ ناں دے پراگے نوں 1905 وچ چھاپے چاڑھیا تے بعد وچ جس نال پنجابی کہانی نوں نویں اسلوب توں وی جانو کرایا گیا ایہدے وچ جیون دے کئی رنگ تے پہلو وی دکھائے گئے جو جیون دی آس جگاندے نظر آندے نیں۔ اس توں دکھ پرانیاں گرنٹھاں چوں ترجمہ کر کے کئی جلدیں وچ لکھیا اے۔ ایہناں کہانیاں بارے سوندر سنگھ ہوری ایوں لکھدے نیں:

”ایس دیاں کہانیاں وچلے پا تر منکھ تے پشو پنچھی ہن تے ووجھی کچھوں
اک کہانی وچوں دوجی تے دوجی وچوں تہی نکلدی جاندی اے۔ اس
دی بولی اردو پنجابی دی مشرت (مرکب) اے۔

اُنج تر جما کاراں نے پنجابی کہانی تے اتہاسک پچھوکڑ نوں امیر تے
بھر پور بناوٹ وچ بہت مدد کیتی اے۔“ (5)

پنجابی افسانے لکھن والیاں وچ لال سنگھ کمالا اکالی داناں سبھ توں پہلاں آندا اے۔ جس نے
1911ء وچ لکھنا شروع کر دتا سی ایسے دے نال ای دو ورھیاں توں بعد مغربی تعلیم حاصل کر کے آون
والے گربخش سنگھ نے افسانے لکھنے شروع کیتے۔ لال سنگھ کمالا اکالی تے گربخش دے دور وچ ای بھائی ویر
سنگھ (1872-1952) نے وی پنجابی کہانی ول دھیان دتا پر اوس توں پہلاں لال سنگھ کمالا اکالی چھاپے
چڑھ گئے سن۔ گربخش سنگھ ہوراں نے اپنا چوکھا ویلا امریکا وچ گزاریا سی تے اوس دی تہذیب تے
ثقافت توں وی چنگے جانوسن۔ اوہناں نے پنجابی افسانے وچ چنگے تجربے کیتے تے اس نوں نویں رنگ
دیون لئی وی جتن کیتا۔ ”پریت لڑی“ دے نال اک پنجابی رسالا وی شروع کیتا جس دا مقصد
پنجابی افسانے نوں ای نویاں راہواں ول لے جانا سی تے اوہ اس وچ بہت کامیاب وی ہوئے۔
گربخش سنگھ توں وکھ موہن سنگھ وید ہوراں نے وی پنجابی کہانی نوں مان تران بخشیا۔ اوہناں دے تن
پراگے ”ہیرے دیاں کنیاں“ (1927) ’رنگ برنگے پھل‘ قسمت دا چکر (1934) ملدے نیں۔ اوہناں
نے زیاد تر سماجی اصلاح تے مذہبی پرچار نوں موضوع بنایا اے۔ سماجی سدھار تھے مذہبی رنگ توں وکھ
سیاست دے موضوع اُپر لکھن والیاں وچ موہن سنگھ جوش دا پراگہ ”ازادی دے پروانے ملدا اے تے
گرکھ سنگھ مسافر دے پراگے کندھاں بول پیاں‘ وکھری دنیا‘ سستا تماشا تے آہلنے دے بوٹ شامل
ہن۔ ہیرا سنگھ درد‘ موہن سنگھ جوش تے گرکھ سنگھ مسافر ہوراں نے اپنے اپنے افسانیاں وچ جیتھے
سیاست تے حکومتاں نوں نشانہ بنایا اے او تھے عوام دے تھاں لئی وی اواز چکی اے۔ کیوں جے ایہہ
دوویں کہانیاں اپنے انفرادی احساس دے نال نال اجتماعی احساس نوں وی اپنے شعور دا حصا بناندے نظر
آندے نیں۔ ایس توں اگانہ ناک سنگھ نے ”رکھڑی“ لکھ کے اپنے فن دا مذہب نبھیا۔ اس توں وکھ شیخ
کہانی پراگے ہور لکھے تے ”تصویراں دے دوویں پاسے“ کہانیاں دے پراگے نوں ترجمایا وی جس نال
پنجابی کہانی وچ نواں لبو شامل ہو گیا جو نویں زندگی وی لے کے آیا۔

جوشوا فضل الدین ہوراں دا تعلق لائل پور (موجودہ فیصل آباد) نال اے پر اوہناں نے اپنی لمی حیاتی لاہور ای بتائی۔ 1929 وچ جدوں اوہناں نے ”پنجابی دربار“ ناں دا رسالہ شائع کرنا شروع کیتا تاں نویں پنجابی افسانے لکھن والے شامل ہوئے۔ اک تاں بہت وڈی وجہ ایہہ وی سی کہ جوشوا فضل الدین ہوری آپ وی پنجابی دے کہانیکار سن تے اوہ کہانی نوں ہور اگانہ ودھانا چاہندے سی۔ آپ بارے گل کردیاں حنیف چودھری ہوری کہندے نیں:

”جوشوا فضل الدین نے ”پنجابی دربار“ جاری کیا تو اور نئے لکھنے والے پیدا ہوئے۔ ان میں فضل شاہ، ہرکرن لال پرشاد، کپور سنگھ اور اظہر حیدر شامل ہیں مگر ان میں سے کسی ایک کا مجموعہ نہ چھپا۔ ان ادیبوں کی کہانیوں میں مزید تنوع پیدا ہوا۔ انہوں نے اپنی کہانیوں میں زُر زن اور زمین سے متعلق واقعات کو سمویا۔“ (6)

جوشوا فضل الدین دا مجموعہ ”اخلاقی کہانیاں“ چھپ کے سامنے آیا تے معاشرتی مسائل نوں وی کہانی دا مضمون بنایا جاوَن لگا۔ ایس مجموعے وچ کل 31 کہانیاں شامل کیتیاں گئیاں ہن۔ لکھاری نے سماج سدھار دے نال نال اخلاقیات اُتے وی بہت زور دتا اے۔ اس دے نال اوہناں نے انگریزی توں پنجابی وچ ترجمے دا کم وی شروع کیتا تے اپنے کجھ افسانیاں دا ترجمہ انگریزی وچ وی کیتا۔ سنتو کہ سنگھ دھیر دے افسانے معاشرتی ناہمواریاں نوں بیان کردے ہوئے افسانے ”سویر ہون تیکڑ“ پراگے وچ رل گئے تے اس توں اگلے ورھے نورنگ سنگھ نے رومانی کہانیاں لکھیاں۔ 1941 وچ کرتار سنگھ دُگل دے کئی پراگے آئے تے 1942 وچ اٹھ کہانیکاراں دے پراگے آئے۔ ایہناں کہانیکاراں وچوں جیت سنگھ سیٹل، جے ایس شاد امرجیت کور، ہرنام سنگھ، گنگا سنگھ، گورنام سنگھ، سحان سنگھ دے پراگے ہن۔ ایہناں سبھناں نے اپنے آل دوالے کھلرے سماج نوں موضوع بنایا تے اپنے سماج وچ انسان دی حالت اُتے بہت ودھیا لکھیا۔

”1943 وچ امرتا پریتم دے دو مجموعے ”گنجیاں“ تے ”چھبی ورھے

بعد“ چھاپے چڑھیا۔“ (7)

امرتا پریتم نے سماج وچ موجود عورت دے کردار نوں کہانیاں دا موضوع بنایا جد کہ ناک سنگھ معاشرے دے نویں پیدا ہوئے مسلیاں دی جان پچھان کراندا اے۔ ایس توں اگلے ورھے مہندر سنگھ

سرنا دا سنگناں بھری سویر، موہن سنگھ دا پراندی تے سنت سنگھ سیکھوں دا ”ساچار“ سامنے آیا۔ 1945ء وچ امر سنگھ نے اپنے مذہب دا پرچار کر دیاں ہوياں ”آخری پیشوا“ لکھیا۔ کلونت سنگھ وی وڈ توں پہلے دا اک منیا ہویا لکھاری اے۔ اوس دا مجموعہ ”ٹوڑی دی پنڈ“ 1946ء وچ پنڈ و حیات دیاں تصویراں لے کے آیا۔ 1947ء توں بعد برصغیر پاک و ہند دا نقشہ بدلایا گیا تے پنجاب وی اوہ نہ رہیا جو 47 توں پہلاں سی۔ سگوں اس نوں دو حصیاں وچ وڈا گیا۔ ایہہ تبدیلی جغرافیائی تبدیلی ای نہیں سی سگوں بہت ساریاں تبدیلیاں آندیاں گئیاں۔ پنجاب دے واسیاں نے وڈے پیانے تے قتل و غارت تے لٹ مار دیکھی۔ مذہب دے جنون نے بہت سارے پنجابیاں نوں لہو دا تریہایا بنایا۔ چڑھدے تے لہندے پنجاب وچ دوواں پاسے قتل و غارت تے لٹ مار نے نویں فکر تے نویں سوچ نوں پروان چڑایا۔ ہجرت دا تجربا وی پنجابیاں نے پہلی وار دیکھیا۔ لکھاریاں کول وی نویں فکر آ گئی۔ لٹ مار تے فساداں نے جتھے ہراک نوں متاثر کیتا اوتھے لکھاری حساس ہون دے ناتے اس وچ سبھ توں ودھ متاثر ہویا جہدائیتجا ایہہ نکلیا کہ لکھاری نے 47 دے واقعات نوں اپنے افسانیاں دا موضوع بنایا۔ چڑھدے پنجاب وچ تاں ایس بارے بہت سارا لکھیا گیا آج وی لکھیا جاندا اے پر ایدھر لے پنجاب وچ اجیا اس لئی نہ ہویا کہ 47 ویلے جدوں بہت سارے لکھاری ہجرت کر کے بھارت چلے گئے تاں اتھے پنجابی لکھن والیاں نے ایس پاسے کوئی دھیان نہ دتا۔ 47 توں بعد دی کہانی بارے حمید محسن اپنے مقالے وچ لکھدے نیں:

”نویں شاعر میدان وچ آ رہے نیں پر کہانی اوتھے دی اوتھے کھلوتی

سی۔ اک تاں سارے مشہور کہانیکار سوائے جوشوا فضل الدین دے

ہندستان چلے گئے سن۔ دوجے مشاعریاں دی طرحاں کہانی دربار

(کہانی کاراں دا اکٹھ) نہیں ہوندا۔ جہدائیتجا ایہہ ہویا کہ 1951ء تیکر

کوئی نویں کہانی ساڈے سامنے نہیں آئی۔“ (8)

جوشوا فضل الدین توں وکھ سارے نامور پنجابی افسانہ نگار بھارت جان مگروں لہندے پنجاب وچ پنجابی لکھن والے بہت گھٹ رہ گئے۔ اک تاں بہت وڈی وجہ کسے ادبی رسالے دی ان ہوند وی سی جس کر کے کسے وی لکھاری نوں نواں پلیٹ فارم نہ ہون کر کے لکھن دی حوصلہ افزائی وی نہیں سی ملی جس کر کے جو لکھنا وی چاہندے ہون گے اوہ وی کسے ہور زبان وچ لکھن گے۔ فیر 1951ء وچ پنجابی دا ماہنامہ ”پنجابی“ نکلن نال لکھاریاں دی اک نویں پود سامنے آئی۔ شاعری توں وکھ نثر ول وی دھیان

دِتا جاوَن لگا۔ جہدے کر کے کئی پنجابی افسانہ نگار سامنے آندے رہے۔ اس توں وکھ روزنامہ ”امروز“ نے وی اپنا کردار ادا کیتا۔

”روزنامہ ”امروز“ لاہور دے ایڈیٹر احمد ندیم قاسمی نے 1954 وچ

جداوَن ”امروز“ وچ پنجابی صفحہ شروع کیتا تے ایہدے وچ ترقی پسند

ادبیاں نے لکھنا شروع کر دتا۔ 1958 تک کسے کہانیاں دا

مجموعہ ساڈے سامنے نہیں آیا سی۔“ (9)

احمد ندیم قاسمی دے پنجابی افسانے وچ سانوں پنجاب دی معاشرتی زندگی جھلکارے مادی نظر آندی اے۔ اوہناں دا اپنا پنجابی افسانہ ”دوش“ اس دی بہت وڈی مثال اے جس نوں عبدالمجید بھٹی ہوراں نے اپنی کتاب ”دل دیاں باریاں“ مرتب کردیاں ہوياں 1962ء وچ اس نوں اپنی چون دا حصا بنایا۔

ایس دور وچ پنجابی کہانی لکھن والے بہت گھٹ لوک سن پر ہجرت تے وٹ دے دکھانت نوں اوہناں اپنا موضوع بنایا تے اوس ویلے دے سماج دی گچی تصویر ساڈے سامنے لیا کے رکھ دتی۔ جہدے لکھاری اوس ویلے سامنے آئے اوہناں وچوں کجھ اہم ناں اکبر لاہوری، آغا اشرف، افضل احسن رندھاوا، اختر سیلی، حنیف باوا، حسین شاہد، ہاجرہ مشکور، ناصری، رفعت، سمیع اللہ قریشی، اختر حسین اختر، تنویر مشہدی، شفقت تنویر مرزا، کہکشاں ملک، محمد منشا، محمد آصف خاں، نادر جاجوی، نواز، نسیم اشرف علی وغیرہ دے ناں سامنے آندے نیں۔ ایہناں نے پنجابی کہانی نوں نویاں لیہاں تے ٹورن دا جتن کیتا تے افسانہ اک نویں دور وچ داخل ہو گیا۔ ایس دور وچ معاشرہ اک نویں دور وچ داخل ہو رہیا سی۔ 47 دے فساداں مکروں سیاسی تے سماجی طور تے تبدیلی واضح ہوندی گئی، کردار جذباتی ہوندے گئے، سماج وچ ٹٹ بھج دا عمل جاری سی تے پنجاب دے وسنیکاں نے سڑکاں تے کھلریا جو لہو تکیا سی اوہ حالے صاف نہیں سی ہوسکیا۔ جہد اثر ایہہ ہویا کہ ہر لکھاری حقیقت نگار بندا چلا گیا تے معاشرتی طور تے حقیقی جھلکیاں سامنے آون لکیاں کیوں جو حالے تیکر دوواں پاسے ماضی نال جڑے ہوئے لوک موجود سن۔

”ملک دے اندر سیاسی انتشار، ملکی پیداوار وچ گھٹا، معاشی بد حالی ایہہ

اچھے حالات سن جیہناں نال عام انسان دی زندگی متاثر ہوئی اوتھے

ادیب دی سوچ تے فکروں متاثر ہوئی۔“ (10)

پاکستان بنن توں بعد لکھن والیاں نے اس پاسے خاص دھیان نہیں دتا اک تاں بہت وڈی وجہ

ایہہ ای سی کہ پنجاب اندر پنجابی نوں اوہ حق نہیں ملیا جو اس نوں ملنا چاہیدا سی۔ دو جا پنجابیاں نے جہڑی خون ریزی اپنے اُتے ہنڈائی سی اوہ بھٹن لکیاں اک لہنا تے چوکھا عرصا چاہیدا سی۔ سبھ توں اہم گل تے اوہ سی کہ بہت سارے پنجابی لکھن والیاں نے چڑھدے پنجاب ول ڈیرے لائے جس کر کے ایدھر اک وڈا خلا پیدا ہو گیا۔ اس وڈے خلا نوں پورن واسطے اک لمے عرصے تک انتظار کرنا پیا۔ پنجابی افسانے نے جس تیزی نال جیہڑا سفر کرنا سی اوہ جوں دی رفتار نال چلدا رہیا۔ روزوار ”امروز“ وچ پنجابی صفحہ شروع ہون نال پنجابیاں نوں اک پلیٹ فارم ملیا تے اکا دکا لکھن والے سامنے آون لگے پر ایہناں افسانیاں وچ اوہ گل نہیں سی جو 47 توں پہلے والی سی کیوں کہ چوکھے لکھن والے نویں سن تے اوہ حالے افسانے نوں تجربات دے طور تے لے رہے سن۔ اکا دکا لکھ کے اوہ اس توں مونہ موڑ کے بہ گئے تے فراگے پوری حیاتی افسانے دے کھیت وچ نظر نہیں آئے تے جہڑے لکھن والے سن اوہ روایتی افسانے توں باہر نکلن لئی تیار ای نہیں سن جس کر کے تکنیکی حوالے نال وی اگانہ ودھاؤ کم سامنے نہ آسکیا۔ اوس ویلے نقاد داتاں ناں نشان ای نہیں سی جس کر کے پنجابی افسانہ کدھرے وی ڈکس نہیں ہو رہیا سی۔ سیاسی لحاظ نال پنجاب نوں وڈے وڈے پھٹ لگے تے اس سیاسی واقعات نے سماج نوں وی بدل دتا۔ چڑھدے ولوں لہندے ول لوک آئے تے نویں سریوں جیوں سماجی حالت بدلن لگی کیوں جے گھر بار لٹے گئے سن۔ عزتاں تے غیرتاں دی لڑائی تے جنگ جاری سی۔ مذہب دے ناں اُپر وی شدت ویکھن وچ آگئی سی جس کر کے سماج دا مہاندرا ای اکا بدلایا جا چکیا سی تے سیاسی پلیٹ فارم اپنے پورے جوہن اُتے ایہہ ای کم کر رہیا سی کہ آل دوالے جتھے وی امن ہووے اوس نوں تباہ کیتا جاوے۔ شہراں تے پنڈاں وچ لوکاں دے درمیان فسادات، قتل و غارت عام گل بن گئی۔

1947 وچ پنجاب نوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا تاں سیاسی تے سماجی طور تے اک بھاجڑ مچ گئی سبھ کجھ ڈھا کے دُبارا بنن دا عمل شروع ہو گیا ہو رہتاں ہو رہے کدھرے کدھرے تاں ایوں لگ رہیا سی کہ نواں سماج بناون دا وی جتن کیتا جا رہیا اے۔ اک کروڑ دی تعداد وچ لوک متاثر ہوئے۔ بہت سارے پنجابی لکھن والے اودھر چڑھدے پنجاب ول چلے گئے تے چڑھدے پنجاب ولوں کوئی وی کہانیاں ایدھر لے پنجاب وچ نہ آیا جس دا سا ایہہ نکلیا کہ اتھے لکھن والے بہت گھٹ رہ گئے۔ 47 دی ونڈ توں بعد دوواں پنجاباں وچ لپی دا مسئلہ وی جنم لے بیٹھا۔ گرکھی تے شاہ مکھی اکھراں وچ لکھیا جاون لگ پیا۔ 1947 توں 50 تک پنجابی افسانہ جوں دی رفتار نال ای اگانہ ٹری۔ ایس بارے حنیف چودھری

ہوری رقم طراز نہیں:

”چونکہ 1947 سے لے کر 1950 تک پاکستان میں کوئی پنجابی رسالہ یا اخبار نہیں تھا لہذا کہانی کا سفر تو جاری رہا مگر کہانی نے جن ہاتھوں تک جانا تھا وہاں نہ پہنچ سکی۔“ (11)

روزوار آغاز توں دکھ روزوار ”امروز“ نے وی پنجابی افسانے نوں ٹوران واسطے مرکزی کردار ادا کیتا اے۔ ”امروز“ دے ایڈیٹر احمد ندیم قاسمی ہوری سن جہڑے آپ وی چنگے افسانہ نگاری۔ اس واسطے اوہناں دی آگوائی وچ نویں لکھن والیاں نے اپنا سفر جاری رکھیا۔ ایس دوران جہڑے لکھاری لکھن ول آئے اوہناں وچوں سجاد حیدر داناں سرکڈھواں اے۔ اوہناں نے 1948 وچ لہندے پنجاب وچ پہلی کہانی لکھی۔ تلموند سنگھ ہوری اوہناں بارے کہندے ہن:

”1948 وچ روزانہ ”آغاز“ دے پنجابی سلی منٹ وچ چھپی سجاد حیدر دی کہانی نے لہندے پنجاب دی دھرتی تے پنجابی کہانی دا پہلا بوٹا لایا۔“ (12)

ایس توں کہانیاں لکھن دا اک نواں سلسلا شروع ہو گیا تے بہت سارے نویں لکھن والے اوہ شامل ہوئے جو 47 توں پہلاں پنجابی نہیں سن لکھدے۔ ایہناں نے پنجابی افسانے ول دھیان دتا تے نویاں پنجابی کہانیاں لکھ کے پنجابی ادب نوں اس صنف نال مالامال وی کردے رہے۔ 1947 دے بعدو سانون جہڑی کہانی پنجاب وچ سبھ توں پہلاں لکھی گئی ملدی اے اوہ ”روزوار آغاز“ دے پنجابی سلی منٹ دے صفحیاں تے چھاپی گئی۔

”پاکستان بنن توں بعد کجھ عرصہ اُتھل پتھل دا زمانہ سی۔ حالات وچ ٹھہرا ہو یا تاں ادب ول توجا ورتی جاوے گی۔ 1948 وچ روزوار ”آغاز“ نے پنجابی سلی منٹ شروع کیتا جہڑے وچ سجاد حیدر دی اک ادھی کہانی چھاپے چڑھی۔“ (13)

پر ثناء و رچدھڑ لکھدے نیں:

”حنیف چودھری ہوراں دی کاڈھ مطابق 1947 وچ ونڈ دے حوالے نال پمفلٹ دی شکل وچ کہانیاں چھپیاں ہن۔“ (14)

حنیف چودھری ہوراں نے ایہناں وچ نور دین ناں دے لکھاری نوں پہلا کہانی کار متھیا اے جس دی کہانی ”شہید دالہو“ اے۔ اگے ای جا کے اوہ اپنی ایس کا ڈھ توں خُدا ای جان چھڈاندے ہوئے دکھائی دیندے نیں۔

ایہہ پمفلٹ روپ وچ چھپیاں کہانیاں ونڈ دی دکھانت دے حوالے نال حقیقت نگاری دی ذیل وچ رکھیاں جاسکدیاں ہن۔ ایہناں کہانیاں دے ادبی معیار بارے حنیف چودھری ہوراں دا ای کہنا اے:

”ان کہانیوں کے معیار کی بحث الگ ہے۔“ (15)

ایس توں ایہہ گل ثابت ہو جاندی اے کہ ادبی لحاظ نال ایہہ کہانیاں معیار تے پوریاں نہیں سن اُتر دیاں جس کر کے ایہناں نوں پمفلٹاں دی صورت وچ پنڈاں تھواواں تے قصبیاں وچ ونڈیا جاندا رہیا کیوں کہ ایہناں کہانیاں ورگیاں لکھتاں دے لکھن والیاں دے سامنے ادبی مچے موجود نہیں ہوندے سن تے فیر ادبی لحاظ نال معیار اتے پوری اُترن والی کہانی بھال دیاں روز وار آغاز نوں ٹول دے آں۔

عبدالسلام خورشید ہوری روزنامہ ”آغاز“ دے پہلے ضمیمے بارے لکھدے نیں:

”پہلے ضمیمے وچ سجاد حیدر دی کہانی امرتا پرتم دا کلام تے میرا مضمون چھپیا سی۔“ (16)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوری 1947 توں بعد چھپن والیاں کہانیاں دا ذکر کردیاں ہویاں سبھ توں پہلے افسانے بارے انج متھدے نیں:

”روزنامہ آغاز لاہور دے پنجابی ضمیمے 1948 نوں ایس سلسلے دی پہلی کوشش قرار دتا جاسکدا اے۔ سجاد حیدر دی ادارت وچ نکلن والے ایس شمارے وچ ایہناں دی اپنی کہانی ”اُڈاری“ وی شائع ہوئی۔“ (17)

ایس توں ایہہ گل ہو رہیتر جاندی اے کہ 1947 بعدوں چھپن والیاں پمفلٹاں کہانیاں وچوں سبھ توں پہلی کہانی سجاد حیدر دی ”اُڈاری“ ای بندی اے جیہناں نے نویں پنجابی کہانی دی نینہ رکھ دتی تے ایس توں بعد آن والیاں نے پنجابی افسانے نوں کھلیریاں کرناں وانگ سمیٹنا شروع کر دتا تے ایس دی باقاعدہ طور تے کہانی دی ٹور دا مڈھ بٹھیا گیا۔ ایس ویلے تک بولی تکنیک وی کہانی وچ عام طور تے پرچلت ہونا شروع ہو گئی سی پر جویں ای ونڈ دے بعد دے حالات ویکھدے آں سانوں ایدھر دا میدان خالی نظر آندا اے تے نہ ای ایدھر دے مڈھلے کہانی کاراں نے اگانہہ سفر کیتا۔

جوشوا فضل الدین ہوراں نے پنجابی کہانی نوں سہارا دتا سی۔ اوہناں نے 47 توں بعد کوئی وی کہانی نہیں لکھی سگوں اپنا سارا ویلا انجیل شریف دے تر جے ول لا دتا۔ خالد لاہوری ہوری ”اجوکی کہانی“ دے مڈھ وچ لکھدے نیں:

”اُنج تاں پاکستان دے موڈھی لکھاریاں وچ جوشوا فضل الدین ہوراں
داناں آؤندا اے پر اوہناں پاکستان بن مگروں کوئی کہانی نہیں لکھی۔
ایہناں پندرہاں ورہیاں وچ ایہناں صرف انجیل شریف دا ترجمہ پنجابی
وچ کیتا اے۔“ (18)

1947 توں بعد روزوار امروز نے پنجابی ادب دی خدمت وچ اپنا حصہ پایا تے بہت سارے
نویں کہانی لکھن والیاں نوں وی متعارف کروایا۔ ایہدے بارے وچ چار ویکھو:
”روزنامہ اخباراں وچوں ”امروز“ پنجابی ادب دی کیاری نوں چنگا پانی
الایا۔ ایس اخبار نوں ہفتہ وار چھاپ کے پنجابی ادب نوں لوکاں تیک
اڑان دا آہر کیتا۔“ (19)

ایس ویلے تیکر پنجاب اندر ہولی ہولی اُردو لکھن دا رواج وی ودھن لگا سی۔ پنجابی پیاریاں نے
اپنی زبان نوں ہر کھیت وچ اہمیت دوان واسطے اس ول دھیان دینا شروع کر دتا پر پنجابی لکھن والیاں
نوں اوہ مانتا تے ریڈر شپ وی نہیں سی مل رہی جو اوپری زبان نوں چند دناں وچ ای پنجاب اندر رہن
پاروں ملن لگ پئی سی۔ پنجابی وچ لکھنا بہت ساریاں نوں گھٹا داسودا ای لگدا سی۔ جواج اُردو افسانہ
دی وجہ توں وڈا ناں رکھدے نیں اوہناں نے پنجابی وچ ای لکھن دا مڈھ رکھیا پر نصاب وچ نہ ہون
کر کے اس زبان نال دھرو ہوندا لگا آیا اے۔ ایسے کر کے ای بہت گھٹ لوکی ایس پاسے توجہ دین لگے
پر جہڑے لوکی اس پاسے توجہ دے رہے سن اوہ ماں بولی دے سچے تے سچے عاشق و جوں ای چھاں بن
کے آئے سن۔ مہینہ وار رسالہ ”پنجابی“ 1951 نے پنجابی کہانی نوں پروموٹ کرن واسطے وڈا کم کیتا۔
ایہدے بارے جمیل احمد پال ہوری انج لکھدے نیں:

”1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے پنجابی دے ناں توں پنجابی زبان
وچ اک مہینہ وار شروع کیتا۔ فقیر محمد فقیر مرحوم پنجابی زبان دے عملی
کارکن سن تے اوہناں نے بہت سارے اُردو لکھاریاں نوں پنجابی لکھن

ول پر ریاتے انج مولانا ظفر علی خان، عبد المجید سالک، صوفی تبسم، مجید
 لاہور، وقار انبالوی، حمید نظامی تے ایہناں ورگے ہور لکھن والیاں نے
 پنجابی وچ لکھیا۔ جیہناں دی پکچان ای اُردو لکھاری دے طور تے
 ہوندی سی۔ ایہناں وچوں کجھ لکھن والے بعدوں مستقل طور اُتے پنجابی
 لکھدے رہے۔“ (20)

ایہناں سبھ لکھاریاں نے پنجابی ادب ول نویں نویں تجربے کیتے کہانیاں نے برصغیر دیاں
 وڈیاں زباناں توں متاثر ہو کے پنجابی افسانے ول گوہ کرنا شروع کیتا جہدے اثر پٹھ چنگے افسانے لکھے
 جاون لگے۔ 47 دی وڈ توں بعد وڈیاں وچ جتھے تبدیلی آئی او تھے سماجی حالت وی بدلن نال قدراں دا
 رنگ وی اوہ نہ رہیا جو پہلاں سی۔ ایس طرحاں نویں لکھن والیاں نے اس سارے ماحول نوں اپنیاں
 پنجابی افسانیاں اندر سمون دی بھر پور کوشش کیتی۔

سجاد حیدر تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں کاوشاں نال نویں لوک پنجابی نال جڑن نال پنجابی وچ
 کہانی لکھن والیاں دی اک وڈی کھیپ وی تیار ہوندی جاری سی جو اس گل دا ثبوت سی کہ آئندہ پنجابی
 کہانی دے حالات ماڑے نہیں رہن گے۔ رسالہ ”پنجابی“ چھپن نال افسانہ لکھن والیاں نوں اک پلیٹ
 فارم تامل ای گیا سی جس نال اکبر لہوری، سجاد حیدر، نذر فاطمہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، نور کا شمیری
 تے شفیع عقیل ورگے وڈے لکھاریاں نوں مانتا ملی۔ 1960 دی دہائی دے اخیر تک جہڑے لکھن والے
 ہور اس کھیتر وچ شامل ہوئے اوہناں بارے پاکستانی ادب 1947-2008 دی چون دے دیباچے وچ
 جمیل احمد پال ہوراں نے انج لکھیا اے:-

”1960 شروع ہون توں پہلاں پہلوں پنجابی افسانے وچ ہور وی کئی
 ناں شامل ہو چکے سن۔ جیہناں وچ مرتضیٰ جیلانی، نظام الدین توکلی،
 قاصر امرتسری، آغا اشرف تے انور سجاد وغیرا دے ناں ذکر جوگ
 نیں۔“ (21)

47 توں لے کے 1959 تیکر دا پنجابی کہانی دا سفر انج تاں مڈھلا دور ای مٹھیا جاسکدا اے
 پراہندے وچ جو پنجابی کہانی واسطے کم ہو رہیا سی اوہ بہت ای پکا پیڑھا کم سی۔ سجاد حیدر دی کہانی توں
 بعد نویاں کہانیاں دیاں اڈاریاں شروع ہوئیاں تے نویاں کہانیاں نے اس پہلی اڈاری نال ای اُچھائی

ول سفر کیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے پنجابی کہانی نوں جو دین دتی اوس توں کہانی دا سفر ہور ترکھا ہوندا گیا۔ اس توں بعد ”بچ دریا“ 1958 جاری ہويا۔ 1958 وچ چودھری محمد افضل دے رسالے ”بچ دریا“ دا اجرا ہوا جیہناں دے ذریعے کہانیاں پڑھن والیاں تیکر اپڑیاں شروع ہو گئیاں۔ 1947 توں لے کے 1958 تک پنجابی کہانیاں دا کوئی مجموعہ تاں سامنے نہیں آسکیا پر ایہدے وچ نویں نویں موضوع آنا شروع ہو گئے نیں۔ اخلاقی، سماجی، جنسی تے کدھر کدھرے انسان اُتے اثر انداز ہووے والیاں سیاسی تحریکاں وی سامنے آندیاں گئیاں۔ ونڈ نال پنجابی کہانی وی ونڈی گئی ہووے جو پنجاب اپنی کہانی دے عروج اُتے سی اُس نوں اک واری فرتوں نویں سریوں و سارنا پیا۔ معاشی تے معاشرتی ٹٹ بچ وی اس وچ بہت اثر انداز ہوئی۔ لوکی پہلاں توں ودھ بنیاد پرست ہوندے گئے تے ہُن لوکاں نے مذہب نوں چوکی اہمیت دینا شروع کر دتی جس نال دھنگر دی دے جراثیم وی سماج دا حصا بننا شروع ہو گئے۔ اونچ نیچ دا تصور وی جڑھاں پھڑ دا پھڑ دا ہر تھاں تیکر چلا گیا۔ جہدے بارے انعام الحق جاوید رقتراز نیں:

”سائنس اور نفسیات کے علاوہ سماجی اور سیاسی تحریکوں کے نظریات بھی کہانی میں آنے لگے تھے۔ قیام پاکستان سے ہجرت کر کے آنے والوں کے ساتھ لاکھوں کہانیاں بھی پاکستان پہنچیں اور ان کے سامنے نئے نئے موضوعات آئے۔“ (22)

1960 دا ورھا اوہ ورھا سی جدوں پاکستانی پنجاب وچ پنجابی کہانیاں دا پہلا مجموعہ ”ڈونگھیاں شاماں“ چھپیا جہدے کہانیکار داناں ”نواز اے جہدے بارے انعام الحق جاوید ہوری ایوں وچاردے ہن:-

”1960 میں نواز کی کہانیوں کا مجموعہ ”ڈونگھیاں سوچاں“ چھپا۔ نواز کی کہانیوں میں رومانویت پائی جاتی ہے۔ وہ زندگی کی تلخیوں کو رومان کے پیالوں میں گھول کر پیتا ہے۔“ (23)

پر ثناء وچدھر سنیہا دے پنجابی کھوج بارے نمبر وچ گل کردیاں آکھدے نیں:-

”عام طور تے نواز دا کہانی پراگا ”ڈونگھیاں شاماں“ نوں پہلا پاکستانی کہانی پراگا مٹھیا جاندا اے جد دس پائی جاندی اے کہ باسط سلیم دا کہانی پراگا ”سج“ 1948 وچ چھپیا۔“ (24)

ایہناں نے اک نویں بحث شروع کرن دامنڈھ بھجیا اے پراہندے بارے اوہ کوئی حوالہ تک نہیں دے سکے ہن تے کھوج داکم ”دس پان“ توں اگے حوالے تے ثبوت نال چلدا اے۔ ایس لئی ایس نواز دے مجموعے نوں ای پہلا مجموعہ متھدے آں۔

1960 توں بعد بوہت سارے لکھاری پنجابی افسانے لکھن ول متوجہ ہوئے۔ اوہناں وچ اختر حسین اختر، شمس نعمان، شفقت سلطانہ، حسین شاہد، رفعت، منصور قیصر، منشا یاد، نذر قاطمہ، نادر جاجوی، انور علی تے افضل احسن رندھاوا دے ناں ذکر جوگ نیں۔ پنجابی ادب داکہانی نمبر دے بعدوں 1962 وچ عبدالحجید بھٹی نے دل دیاں باریاں ترتیب دتی۔ ”اجوکی کہانی“ دا ذکر پنجابی کہانی وچ میل پتھر وانگر حیثیت رکھدا اے۔ ایہدے وچ 24 کہانیاں رسن تے چڑھدے دلوں دی کئی کہانیاں نوں اس اندر شامل کیتا گیا۔ جہدے بارے جمیل احمد پال ہوری لکھدے نیں:

”محمد آصف خان، خالد لاہوری تے شہباز ملک ہوراں نے پاکستان بنن مگروں کہانی دی گھاٹ ول دھیان دتا اے تے اجوکی کہانی نوں مرتب کیتا جہدے وچ 24 لکھاریاں دیاں کہانیاں شامل کیتیاں سکیاں ہن۔ صوفی تبسم، راجندر سنگھ بیدی، نواز، سنت سنگھ سیکھوں، انور سجاد، نانک سنگھ، غلام علی چودھری، سحان سنگھ، اکمل علیمی، کرتار سنگھ، گل، مہرستان، محمود امرتا پریت، رشیدہ سلیم سیمیں، کلونت سنگھ ورک، شفقت تنویر مرزا، افضل احسن رندھاوا، ایس سورن، حنیف باوا، کلدیپ، حنیف چودھری، شمس نعمان، محمد آصف خان، شہباز ملک، خالد لاہوری شامل نیں۔ ایہناں وچ بوہت سارے لکھن والے اوہ نیں جیہناں نے بعدوں کہانی ول زیادا دھیان نہیں دتا سگوں اپنے اندر دے کہانیاں نوں مار دتا اے۔“ (25)

”واء ورو لے“ 1965 وچ سماجی، اخلاقی، اصلاحی رنگ نوں جگاندیاں چھاپے چڑھیا۔ 1967 وچ اختر سلیمی دی لمیاں اڈیکاں چھپی تے اس توں اگلے ورھے 1968 وچ رفعت تے نسیم اشرف علی دوسوانیاں دے مجموعے بالترتیب اک اوپری گزوی تے سکے پتھر چھاپے چڑھے۔ جہدے وچ سوانیاں دا معاشرے وچ کردار ای زیر بحث رہیا۔ نسیم اشرف نے زیادا تر روایت دی کہانی ای لکھی۔ ونڈ دے

بعد دے حالات نوں ویکھدیاں اوس نوں موضوع بناندیاں 1969 وچ حنیف چودھری دیاں کہانیاں دا مجموعہ ”کچ دی گڈی“ چھپیا۔ جہدے بارے انعام الحق جاوید کہندے نیں:

”ان میں ہزارے کے بعد رونما ہونے والے خوفناک اثرات‘ رشتوں

کی ٹوٹ پھوٹ اور سیاسی جبر کے خلاف آواز اٹھائی گئی۔“ (26)

1969 وچ ای احسن واگھا دا مجموعہ ”تھل کرن دریا“ وی آیا۔ 1970 وچ ظہیر نیاز بیگی دیاں کہانیاں ”میرا دیس“ دے سرنوویں پیٹھ چھپیاں۔ 1970 دی دہائی تیکر پنجابی کہانی ول دھیان کچھلی دہائی توں وی چوکھا ہو گیا۔ رائٹرز گلڈ بن نال وی لکھاری لکھن ول پریرے گئے۔ 1962 وچ پہلی وار پنجابی کتاباں نوں انعاماں دی فہرست وچ وی شامل کیتا گیا۔ حکومت دی لکھاریاں دی سرپرستی دے نال نال پنجابی پیاریاں نے وی پنجابی ادبی تنظیمیں دی سازی ول دھیان دینا شروع کیتا۔ ہفتادوار تے مہینہ وار اجلاس ہون کر کے نویں لکھن والے اپنیاں کہانیاں تنقیدی اجلاس وچ پھن لگے جس نال تکنیکی معیار نوں وی پرکھیا جاون لگا۔ صحافتی طور اُتے پنجابی رسالیاں دی تعداد وچ وی وادھا ہون کر کے حالات ہور حوصلہ و دھاؤ ہوندے گئے تے لکھن والیاں دی وڈی لڑی ہو گئی۔ لکھن والیاں دی ایس لڑی وچ افضل احسن رندھاوا، محمد آصف خان، سید اکمل علی، انیس ناگی، احمد سلیم، انور سجاد، انور علی، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، رشیدہ سلیم، سمیں، منصور قیصر، کہکشاں ملک، سلیم خاں، گئی، ستار طاہر، ستنام محمود، چودھری محمد رفیق، ریاض بٹالوی، اعجاز حسین رضوی، عصمت جہاں، منظور احمد قریشی، حسین شاد، لطیف منہاس، مشتاق باسط، باجرہ شکور ناصری، تنویر بخاری، آثم مرزا، پروفیسر وقار بن الہی، راحت نسیم ملک، فوزیہ رفیق، کنول مشتاق تے غلام علی چودھری دے ناں شامل نیں۔ پرائیہناں وچوں بوہت سارے کہانی لکھنا چھڈ گئے۔ ایہناں بارے جمیل احمد پال ہوری ایوں لکھدے نیں:

”پنجابی کہانی کاراں دی دوجی پیڑھی اوہ اے جہڑی 60 تے 70 دی

دہائی وچ سامنے آئی۔ ایہناں وچ بوہت سارے مجموعے وی

چھپے۔ ایس نسل دے کہانی کاراں وچوں بوہت تھوڑے اچے تیک کہانی

لکھ رہے نیں۔ جد کہ باقی اپنیاں ہور جھاں پاروں ایہدے ول توجا

نہیں دے رہے۔ کجھ روٹی دی تلاش وچ باہر چلے گئے نیں مثلاً حسین

شاہد تے اکمل علمی۔ (27)

ایہہ تے سی 1970 تک دی کہانی دا ویروا۔ ہن اسیں اگلے دور ول ودھدے آں۔ جدوں سیاسی بے چینی نال لوکائی دے وچ خاص قسم دی بے چینی موجود سی جس نال سارا سماجی نظام وی وگڑیا ہو یا سی۔ پنجابی کہانیاں لکھن دے نال نال دوجیاں زبانوں توں ترجے وی اس اندر ہونا شروع ہو گئے۔ اک محقق دی نظر وچ ویکھو:

”اس دور میں سب سے بڑی انقلابی بات تو یہ ہوئی کہ غیر ملکی کہانیوں کے تراجم پنجابی زبان میں ہونا شروع ہوئے۔ جن سے نئے خیالات نئی تکنیک نئی علامات درآمد ہونا شروع ہو گئیں اور اس سے بڑھ کر یہ ہوا کہ پنجابی کہانیاں گورکھی حروف میں تبدیل ہو کر بھارت اور دوسرے ملکوں میں چھپیں اور ساتھ ہی ہندی، فارسی اور بنگلہ زبانوں میں ترجمہ ہوئیں۔“ (28)

ایس دہاکے وچ بوہت سارے کہانیکاراں نے پنجابی وچ لکھنا چھڈ دتا۔ ایہناں وچ شہباز ملک شفقت تنویر مرزا، اشفاق احمد تے انیس ناگی دے ناں شامل نیں۔ انور علی جیہڑا کہ اک کارٹونسٹ دے طور اُتے ننھا دے ناں اُتے جان پچھان رکھدا سی اس دے افسانیاں دا مجموعہ ”کالیاں اناں کالے روڈ“ 1972 وچ شائع ہویا تے معاشرے اُتے تنز کرن والے نے بھرپور تلخ حقیقتاں نوں وی دکھانا شروع کر دتا۔ ایس توں اگلے ورھے 1973 وچ افضل حسین رندھاوا دا مجموعہ ”رن تلوار تے گھوڑا“ وچ پنجاب دی رہتل بوہتل ملدی اے تے روایتی کہانیاں نیں۔ حسین شاہد دی ”لاپریت“ وچ سانوں علامتی تے تجریدی رنگ ملدا اے۔ ”لبو دی خشبو“ وچ سلیم خالدنویں مسئلیاں نوں سامنے لیاندے نیں۔ 1974 وچ مشتاق باسط دا پراگا چھپیا تے 1975 وچ آغا اشرف نے تیکے تریل دے تے مشتاق باسط دے ”سچ دے ورقے“ توں دکھ اعجاز الحق نے اپنے افسانیاں وچ کدھرے کدھرے سماجی رنگ وی بیان کیتے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”اس دہاکے (1971-80) وچ کہانی رومانیت دی فضا وچوں نکل کے عقلیت دی فضا آندی دسدی اے۔ کہانیاں راہیں معاشرے دے دکھاں درداں دی گل کیتی گئی۔ معاشرتی اصلاح لئی انسانی عظمت نوں اُجاگر کرن دا چارہ کیتا گیا۔“ (29)

1976ء وچ غلام مصطفیٰ بھل دا مجموعہ ”ہمدیاں سؤالاں“ شفقت سلطانہ دا ”چانی دے روپ“ اکبر لاہوری دا ”اکبر کہانیاں“ خالد حسین دا ”جہلم وگدا رہیا“ مسرت کلانچوی دا ”اُچی دھرتی جھکا آسمان“ تے قاسم جلال دا مجموعہ ”بنجوتے ہیرے“ چھپے۔ ایہہ گل چھپے پرانے اس ورھے چھپ کے جدید کہانی دی ٹوریز کر دیندے نیں۔ 1977ء وچ ”زلفاں چھلے چھلے“ لے کے خالدہ ملک وی عورتاں دے حقوق واسطے لڑدی نظر آئی۔ ایس توں اگلے ورھے عامر فہیم نے ”جاگدی اکھ داخاب“ لکھیا۔ اقبال صلاح الدین نے 1979ء وچ اپنیاں کہانیاں دا مجموعہ ”کوئج کہانی“ وچ سیاسی تے سماجی لحاظ نال نویں موضوع پُچھنے تے اوہناں نال انصاف وی کیتا۔ 1980ء وچ سرانیکی لہجے وچ سجاد حیدر پرویز دا مجموعہ ”سوجھلا اندھاری رات“ وچ روایتی انداز اے تے جد کہ ایسے ای ورھے شاہین آراء نے ”آہلنا تے اُڈاری“ وچ عورت تے گھرنوں موضوع بنایا اے۔ 1981ء وچ کہکشاں ملک دا مجموعہ ”چڑیاں دی موت“ وچ اجو کے دور دے مسئلے نوں سامنے لیاندا جمیل احمد پال آپ دی کہانی کاری اُتے ایوں لکھدے نیں:

”چڑیاں دی موت“ وچ کہکشاں ملک نے عام لوکاں دی کمزوریاں

تے مجبوریاں نوں بڑی کامیابی تے خوبصورتی نال بیان کیتا اے۔“ (30)

ایس توں وکھ کہکشاں ملک نے وی عورت نوں مظلوم ای بنا کے پہیلیاں سوانی پنجابی کہانی کارناں دی روایت نوں ای اُلکیا اے۔ ”چرنے دی موت“ وی ایسے ای ورھے چھپی جہدے وچ زیادہ تر علامت دا سہارا لیا گیا اے۔

”حنیف باوا اپنے اس مجموعے میں روایتی انداز سے ہٹ کر ترقی پسند

تحریر کے زیر اثر علامتی طریقے سے کہانی بیان کرتا ہے۔“ (31)

بابو جاوید گرجا کھی دا پراگا ”بوکانا“ وی 1981ء وچ ای چھپیا۔ 1983ء وچ نوجوان کہانیاں کاراقتدار واجد دے افسانیاں دا اکواک مجموعہ ”کچے کوٹھے“ ناہید اختر دا ”اُڈیک“ بابو جاوید گرجا کھی دا ”زندہ تصویراں“ تے محمد علی احمدانی نے ”پیار دیاں رنگاں“ لکھیاں۔ ایہناں وچ سانوں افسانے دی ترقی تے سماجی حالت نوں پہچان اُتے زور ملدا اے۔ 1984ء وچ پروین ملک دا کیہ جاناں میں کون، مرزا حامد بیگ دا قصہ کہانی، شفیع ہمدرد دا چائن، ظفر لاشاری دا مجموعہ ”تتیاں چھاواں چھپیا۔ ایسے ای ورھے وچ فرخندہ لودھی دا پہلو تھی دا مجموعہ ”چنے دے اولھے“ وچ نویں تجربے تے طبقاتی حوالے نال پہلی وار کے

سوانی ولوں گل ہوئی۔ اوہناں نے عورت نوں مظلوم ہون اُپر زور نہیں دتا سگوں معاشرتی پہلو تے حیاتی نوں جیندا جاگدا دکھایا۔ عبیدہ اعظم دیاں منی کہانیاں دا پراگاہل گھڑی دے دکھ وی آیا۔

1985 وچ نعمت احمر ہوراں دا مجموعہ ”بسنتی“ سیاسی رنگ دیاں پُرچیاں کہانیاں لے کے سامنے آیا تے اوس ویلے دے سیاسی حالات اُتے بھرپور تبصرا دتا۔ مہر کاچیلوی نے ”سدھر“ وچ سماج دے مسئلے دے۔ اختر علی نے ہون دا دکھ وچ جدیدیت ول رخ موڑیا۔ خالد حسین تھتھال نے نویں لو وچ عام روایتی رنگ ای رکھیا جد کہ سجاد حیدر پرویز نے زندا لاشاں وچ علامتی رنگ نال جنس نوں موضوع بنان دا تجربا کیتا۔ ایس توں اگلے ورھے منے پرمنے لکھاری ناصر بلوچ دیاں ستیاں اکھاں والے غلام رسول شوق دا چھلتر اں، جاوید احمد راشد دا ”مٹی اُتے لیک“، اخلاق حیدر آبادی دا ”ٹٹواں پینڈا“، حسین شاد دا ”شہر تے سفنے“، عائشہ اسلم دا مجموعہ ”لوک“ تے مقصود ثاقب ”کہانیاں“ توں وکھ محمود احمد راجا ”دکھ دھرتی دے“ لے کے آیا۔ ایس ویلے تیکر پنجاب دی کہانی وچ پنجاب دی رتھل بوہتل توں وکھ پنجاب دی دھرتی نال محبت نوں موضوع بنایا جاوَن لگا تے نکلے نکلے واقعاں نوں وی نظر انداز نہ کرن دا دور آیا جس نال معاشرے دی گچی تصویر دکھاون وچ لکھاریاں نے اپنا کردار بھروس طریقے نال نبھایا۔

1987 وچ تن مجموعے منشا دیاو (وگدا پانی)، سید نصیر شاہ (بکر دے مچل) تے ناصر رانا (پینڈا) شامل نیں۔ سجاد حیدر پرویز نے ”مینڈے افسانے“ 1988 وچ لکھی تے معاشرے دے سبھ توں نچلے طبقے نوں موضوع بنایا۔ ایس افسانیاں دے مجموعے وچ پرانے چھپے افسانیاں دے مجموعیاں وچوں افسانے لئے گئے سن۔ 1989 وچ کہانیاں دے ست مجموعے آئے جیہناں وچوں وسیم گوہر ”کھنڈر شہر دی لوک“ تے افضل احسن رندھاوا دے ”مناکوہ لاہور“ نے ادبی زرخیزی وچ وادھا کیتا۔ حفیظ احمد شفیع ہدم، مسرت کلانچوی، نزہت گردیزی تے بابو جاوید گرجا کھی دے ناں وی شامل نیں جیہناں دے پراگے وی چھپے۔ سرائیکی لہجے وچ حفیظ خان دا مجموعہ ”ویندی رات دی شام“ وچ آپسی جھیریاں تے معاشرتی عکاسی نوں دکھایا گیا اے۔ ایہناں کہانیاں وچوں سانوں اوس علاقے دے وسیب توں وکھ کجھ ہور نہیں ملدا۔ مدر علی آغا نے ”چٹے لیرے میلے لوک“ وچ بوہت عدا افسانے لکھے۔ غلام حسین رانی گبول نے ”بکر دے پھٹ“ لکھیا۔ 1991 وچ نائلہ صدف ”مگتی“، ہارون عدیم دا کالا بچ تے ”ونگاں“ بشر شیخ دا اجہیا مجموعہ اے۔ جہدے وچ ڈیڑھ دو صفحیاں دیاں کچیاں کچیاں کہانیاں شامل نیں جو بالاں

نوں سنان والیاں کہانیاں دے قابل دی نہیں۔ اس توں اگلے ورھے انور علی دا دوچارا گا نوری، شمس نعمان دا ”شیشے دا کندھ“ چھپیا تے ریاض سوچا نوی ناں دا اک ہور نواں کہانیکار انترتے کہانیاں دا مجموعہ لے کے آیا۔ 1994 دا ورھا اوہ ورھا اے جہدے وچ پنجابی کہانی نویں رنگ روپ لے کے آئی۔ مقصود ثاقب دا ”سچا تلاء“ حنیف باوا دی کہانی، احمد شہباز خاوردی چپ دی چیک تے انیل چوہان دا ”اک دے امب“ پراگا چھپیا۔ اس توں اگلے ورھے بارے حنیف چودھری آکھدے نیں:

”1995 کے دوران پنجابی کہانیوں کے سب سے زیادہ مجموعے شائع ہوئے۔ کئی مجموعوں کے خالق اس ادبی مقابلے میں نئے شریک ہوئے ہیں۔ اس سے پتا چلتا ہے کہ ادب کے فروغ کی راہیں کھلتی جا رہی ہیں۔ اس دور میں کہانی کے انجام کو منطقی نتیجے پر پہنچانے کے بجائے قاری پر چھوڑ دیا جانے لگا جو ایک نیا رجحان ہے۔ جن ادیبوں کے مجموعے چھپے ہیں ان کے نام یہ ہیں۔

فرخندہ لودھی ”ہر دے وچ تریڑاں“، محسن مگھیانہ ”بھنیر ی“، حمید رازی ”رُکھ ساڈے ویری“، جمیل احمد پال ”واپسی داسفر“، عبدالرحمن ادب ”اڈیکان“، میر تنہا یوسفی ”سورج اگن تائیں“، عبدالکبیر ہاشمی ”نواں سورج“، بابو جاوید گرجا کھی ”سوئی وتی“ اسی رات دے دوپہر۔“ (32)

1996 وچ فرزند علی دیاں کہانیاں دا مجموعہ ”کنڈ پچھے اکھاں“ آغا علی مدثر دا پراگا ”تھکے پیراں دا پنڈھ“ تے مسرت کلاںچوی دے ”ڈکھن کناں دیاں والیاں“ وچ مرداں خلاف زہرا لگیا اے۔ اس وچ 12 افسانے شامل نیں۔ 1998 وچ بشری قریشی دا پیت پریت، غلام حسین راہی گبول دا ”ڈکھیں رات“، حنیف چودھری دا ”دو جا بؤارا“ پراگے آئے اس توں وکھ پنجاب توں باہر ون والے فاروق ندیم ہوراں نے ”فاروق کہانیاں“ وچ جگت پدھر دے افسانے لکھے۔ ”اک ہک مٹی“، محسن ارا نیں تے تصویراں والی کہانی کہکشاں کنول نے لکھیا۔ بابو جاوید گرجا کھی دا ”چٹا کاں چٹا ای رہیا“ 1999 وچ الیاس گھمن دے دوپراگے ”پنڈ دی لُج“ تے ”اگلا بندہ“ آئے۔ ایہدے وچ پنجاب دی ونڈ توں وکھ 47 دے وچ سکھاں تے مسلماناں دے دوران ہون والی قتل و غارت معاشرتی ٹٹ بھجج نوں موضوع بنایا گیا اے۔ شاورچدھر داپراگا ”پیل پرانی بھوئیں دا“، چھپیا۔ نسرین انجم بھٹی دا ”پرچھاویں بولدے

نیں“ تے خاور راجا دا ”تریہائیاں اکھاں“ وی چھپیا۔

2000 وچ جمیل احمد پال دا مجموعہ منی پلانٹ چھپیا۔ جہدے وچ رشتیاں دی سانجھ توں دکھ انسان دی فطرت دی ڈونگھی ترجمانی وی کیتی گئی اے۔ ایس توں دکھ عذرا وقار نے سیاسی موضوع پیٹھ کئی سوہنے افسانے اپنے پراگے ”اک آدرش وادی دی موت“ وچ چھاپے ہن۔ رفیق عزیز ”دکھ تے اتھرو“ فاروق ندیم دا دو جا پراگ 2001 وچ آیا تے زیر احمد دا مجموعہ ”مینہ بوہے تے باریاں آیا۔ زویا ساجد نے ”سرل سول“ تے ثناء چدھر نے ”جوس توں جوس میں“ لکھیا تے کہانی دی ترکیبی ہوندی ٹور نوں ہور تیز کر دتا۔ 2002 وچ علی انور احمد نے پینڈو حیاتی تے ویسب نال جڑیاں کہانیاں لکھیاں۔ اوہناں دا مجموعہ ”انسان تے سب“ آیا اس توں دکھ حسن واگھا دا ”آدای داس“ اکمل شہزاد گھمن دا ”ایہہ کہانی نہیں چھپی۔ پونیاں دا دھڑا“ عاشق دا پراگ ”غیر کیہ ہویا“ عبیدہ سید دا پراگ اے۔ 2003 وچ سوچاں بھرن کلاوے خالد محمود دا ٹھیکریاں اظہار احمد گلزار کرامت علی مغل دا پراگ ”قتلی“ حمید رازی دا ”دُھند“ افضل توصیف دا ”امن ویلے ملاں گئے رفعت دا مجموعہ ”بتی والا چوک“ توں دکھ زاہد حسن دا ”پنجاہ ورھیاں دی اداسی“ چھپ کے آیا۔ ایہتوں تیکر دے سفر نوں ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے ایوں لکھیا اے:

”بہر حال اج دا دور جدید علامتی افسانے دا دور اے۔ جہدے وچ بُتر

تے اُکل دے اعتبار نال بے انت تبدیلیاں آچکیاں نیں تے نویں لکھن

والیاں دی بوہتی توجا ایہناں تبدیلیاں والے پاسے ای اے۔“ (33)

2004 وچ چھپن والے پراگیاں وچ اظہر جاوید دا ”بڑی دیر ہوگئی“ تے مسعود احمد چودھری دا پراگ ”رانی اوس بازاردی“ ناصر رانا دا ”تیجی فجر دی اڈیک“ توں دکھ کرنل نادر علی دا ”کہانی پراگ“ وی چھپیا۔ 2005 وچ سرفراز احمد اعوان ہوراں دی کتاب ”پیار کہانی“ چھپ کے سامنے آئی۔ ایس توں دکھ کنول مشتاق دا دو جا پراگ ”کاغذ دے جہاز“ 2006 وچ رفعت دا پراگ ”ویڑھے وچ پردیس“ آیا تے سعید بھٹا دا ”کمال کہانی“ چھپیا۔ 2007 وچ علی انور احمد دا پراگ ”شیشا تے حمام ڈاکٹر دلشاد ٹوانا دا پراگ پچھتاوا“ بابر جاوید ڈار دا مجموعہ ”پسی دا موتی“ ملک مہر علی دا پراگ ”ڈھاہ لگی وتی“ خالد احمد دھار یوال دا ”وٹاندرا“۔ محمود احمد قاضی دا ”دل دریا“ چھپ کے سامنے آیا۔ ایس توں دکھ بوہت سارے پنجابی رسالیاں نے کہانی دی ٹور نوں ترکھا کرن وچ اپنا کردار نبھایا۔ ایہدے وچ لہراں پنجابی پنجابی ادب سانجھاں مہکاں سیر انٹرنیشنل لکھاری سینیہ تے روئل شامل نیں۔ لڑی وار ”سینیہ“ دے خصوصی نمبر

وچ تاں ثاور چدھر ہوراں نے 1275 کہانیاں لکھیں جو کہانی دے کھیت وچ لکھدے رہے۔ ایہناں رسالیاں نے اک نویں پڑھی کہانی دے کھیت وچ شامل کر دتی اے۔

ایس سٹھ سال دے ویروے (1947-2007) وچ پنجابی کہانی نے فنی، تکنیکی تے موضوعاتی لحاظ نال اپنا سفر بڑی تیزی نال جاری رکھیا اے۔ ایہی وجہ اے کہ آج دا پنجابی کہانی دنیا دی کسی وی زبان دے ساہویں رکھی جاسکدی اے۔ علامتی افسانہ لکھن والیاں نے نویاں علامتاں لیاندیاں، تجربیدی والیاں نے نویں رنگ، سوا، آج دے نفسیاتی رنگ دے افسانے لکھے۔ اخلاقی، حسی تے جذباتی رنگ وچ جے دریاں نکلے وچ بند کر دیئے تاں ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ آج دا پنجابی لیکھک ہر موضوع نوں سمو کے بیٹھا اے۔ اوہ وگڑ دی ہوئی معاشرتی حالت نوں وی دیکھدا اے، مذہبی تشدد پسندی نوں، گھرو کی حالات وی بیان کردا اے، اپنی دھرتی تے رہتل نال وی جڑیا اے تے سماج دے ہر پہلو توں سانوں جانو کروان توں وکھ سیاسی اتھل پتھل نوں وی موضوع بناندا اے۔ اکیہویں صدی وچ کہانی نوں جہڑی ٹور ٹرنی سی آج دا پنجابی کہانی اوہی ٹور جاری رکھے ہوئے اے جس توں ہور چنگیاں آساں رکھیاں جاسکدیاں نیں۔

حوالے

- 1- آصف خان، مرتب، آزادی مگروں پنجابی ادب، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء)، 154۔
- 2- انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 187۔
- 3- سوندر سنگھ، اُپل، ڈاکٹر، پنجابی کہانی، سروپ سدھانت تے وکاس، (پٹیالہ: پبلیکیشنز بیورو پنجابی یونیورسٹی، 1995ء)، 266۔
- 4- گرچرن سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی بھایا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، (1975ء)، 136۔
- 5- سوندر سنگھ، اُپل، ڈاکٹر، پنجابی کہانی، سروپ سدھانت تے وکاس، (پٹیالہ: پبلیکیشنز

- نیورو پنجابی یونیورسٹی، 1995ء)، 69-268۔
- 6- انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 187۔
- 7- اختر حسین اختر، لہران، (مارچ، 1983ء): 14۔
- 8- حمید محسن، ”پاکستانی پنجابی افسانہ تاریخ تے تجزیہ“، نگرانِ اسلم رانا، اوری انٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، (1985ء): 47۔
- 9- اوبی، 48۔
- 10- اوبی، 54۔
- 11- انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 192۔
- 12- تلوندر سنگھ، سنجھی پیڑ (مرتبہ) ’لوک گیت پرکاش، 2005ء، 8۔
- 13- جمیل احمد، پال، پاکستانی پنجابی ادب، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء)، 13۔
- 14- ثناء چدھر، لڑی وار سنیہا، نمبر 23، 24 (مارچ اپریل 2009ء): 4۔
- 15- اوبی، 5۔
- 16- اقبال صلاح الدین، (مرتبہ)، لعلادی پنڈ، (لاہور: عزیز بکڈپو، اردو بازار، مارچ 1973ء)، 103۔
- 17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بکڈپو، اردو بازار، 2004ء)، 29۔
- 18- آصف خان، محمد، (مرتبہ) رئیس خالد لاہوری، شہباز ملک، اجو کی کہانی، (لاہور: مکتبہ پنجابی ادب، سنت نگر، دسمبر 1962ء)، 16۔
- 19- ثناء مدثر بٹ، (ایم اے مقالہ)، پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، (2006-2008ء): 24۔
- 20- جمیل احمد، پال، پاکستانی پنجابی ادب، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء)،

- 13۔
- 21۔ اوہی، 13۔
- 22۔ انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 193۔
- 23۔ اوہی، 194۔
- 24۔ ثناء چدھر، لڑی وار سنیہا، نمبر 23، 24 (مارچ اپریل 2009ء): 5۔
- 25۔ جمیل احمد پال، (پروفیسر گورنمنٹ شمال مار کالج) راقم نال گفتگو، 2 دسمبر 2011ء۔
- 26۔ انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 195۔
- 27۔ جمیل احمد، پال، پاکستانی پنجابی ادب، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء)، 15۔
- 28۔ انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 196۔
- 29۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، گوہر، (لاہور: تاج بکڈپو، اردو بازار، سن)، 212۔
- 30۔ جمیل احمد، پال، پاکستانی پنجابی ادب، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء)، 17۔
- 31۔ انعام الحق جاوید، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 199۔
- 32۔ اوہی، 205۔
- 33۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بکڈپو، اردو بازار، 2004ء)، 132۔